

З огляду на вищенаведене, в Україні, як і у Стародавньому Римі, договір також є підставою виникнення права притримання і, зокрема, може встановлювати право притримання в разі наявності зв'язку між річчю, якою правомірно володіє кредитор, і заповіданими йому збитками.

Тому, враховуючи, що чинний Цивільний кодекс України передбачає можливість з боку кредитора притримати і реалізувати річ значної вартості порівняльно із забезпеченими вимогами, які не мають ніякого відношення до притриманої речі, з метою забезпечення таких засад, як справедливість, добросовісність та розумність (п. 6 ст. 3 ЦК України), було б доцільним встановлювати в договорі обов'язковість зв'язку між вимогою кредитора і річчю, яка у нього знаходиться, для виникнення права притримання.

Література

1. Бартошек М. Римское право: (Понятия, термины, определения): Пер. с чешск. — М.: Юрид. лит., 1989. — 448 с.
2. Катков М. М. Понятие права удержания в римском праве. — К., 1910.
3. Гай. Институции / Пер. с лат. Ф. Дадынского; Под ред. В. А. Савельева, Л. Л. Кофанова. — М.: Юристъ, 1997. — 368 с.
4. Санфилиппо Чезаре. Курс римского частного права: Учебник / Под ред. Д. В. Дождева. — М.: БЕК, 2000. — 400 с.
5. Гримм Д. Д. Лекции по догме римского права / Под ред. и с предисл. В. А. Томсинова. — М.: Зерцало, 2003. — 496 с. — (Сер.: Русское юридическое наследие).
6. Дигесты Юстиниана / Пер. с лат.; Отв. ред. Л. Л. Кофанов. — М.: Статут, 2004. — Т. IV. — 780 с.
7. Покровский И. А. История римского права / Вступ. ст., пер. с лат., науч. ред. и коммент. А. Д. Рудокваса. — СПб.: Летний Сад; Журнал «Нева», 1999. — 533 с.
8. Дигесты Юстиниана / Пер. с лат.; Отв. ред. Л. Л. Кофанов. — М.: Статут, 2002. — Т. II. — 622 с.
9. Удинцев В. А. Понятие права удержания в римском праве. (Исследование М. М. Каткова). — К., 1910.

УДК 347.65/68(477)

М. І. Стецьків

РЕЦЕПЦІЯ ПОЛОЖЕНЬ РИМСЬКОГО СПАДКОВОГО ПРАВА ЩОДО ПРИЙНЯТТЯ СПАДЩИНИ В ЦИВІЛЬНОМУ КОДЕКСІ УКРАЇНИ

«Спадкове право Стародавнього Риму — предмет найбільшої гордості його творців» [1].

Розумінню новітнього спадкового законодавства, передбаченню спадкових правовідносин на майбутнє — потрібно завдячувати римлянам. Законотворча діяльність і правова культура Риму, історія римського спадкового права сягає тисячоліття.

Сучасне спадкове право широко використовує такі поняття і терміни, як легат, спадкова трансмісія, комморієнт, креція, універсальне і сингулярне правонаступ-

ництво, що беруть початок з римського права і служать вченим-цивілістам та юристам-практикам.

Розглянемо розвиток основного з положень спадкового права, зокрема прийняття спадщини та його рецепцію в Цивільному кодексі України.

Стаття 1223 ЦК України передбачає характерну умову виникнення права спадкування — день відкриття спадщини. Фрагмент 151 Дігест Юстиніана (Д. 50. 16. 151) [2] містить таку саму норму в римському спадковому праві. Подією, що дає підставу виникнення спадкових правовідносин, є смерть спадкодавця або оголошення його померлим (ст. 1220 ЦК України). У Стародавньому Римі існували такі самі підстави відкриття спадщини. Цікавим є і те, що римське право прирівнювало до смерті полон, і така особа визнавалася померлою з усіма наслідками стосовно спадщини. Повернення такої особи з полону дає підстави відновлювати всі права, що існували у неї до цих обставин.

Істотними елементами відкриття спадщини є місце і час її відкриття. Встановлення місця (ст. 1221 ЦК України) відкриття спадщини потрібно для здійснення права на спадкування, зокрема вчинити дії з охорони, прийняття чи відмови від спадщини, подання претензій за боргами спадкодавця. Стаття 1220 ЦК України визначає час відкриття спадщини. Як римське, так і сучасне спадкове право визнають часом відкриття спадщини день смерті спадкодавця. Поряд із цим у спадкоємців виникає право на набуття спадщини, а не на саму спадщину.

Встановлення дня смерті спадкодавця необхідно для визначення кола спадкоємців, складу спадщини, перебігу строків, встановлених за цими правовідносинами.

Процес переходу спадщини прийнято ділити на дві стадії; відкриття спадщини та її прийняття. У момент смерті спадкодавця відбувається відкриття спадщини. Далі визначається коло осіб, що закликаються до спадщини. Однак ці особи ще не набувають права на спадкове майно, доки не вступлять у спадщину.

Римське, як і сучасне спадкове право України (ст. 1217 ЦК України), знало дві підстави відкриття спадщини:

- 1) *ex ultima voluntate defuncti*, за останньою волею померлого, тобто за заповітом — *ex testamento*; і
- 2) за відсутністю заповіту — відкривається спадкування *ab intestate*, чи *ex legitima*, — за законом.

До суб'єктивних спадкових прав належить акт прийняття спадщини. Порядок прийняття спадщини передбачає стаття 1268 ЦК України як єдина для всіх спадкоємців — за законом і за заповітом незалежно від місця їх перебування і фактичного доступу до спадкового майна. Такий самий порядок прийняття спадщини був характерний й для римського спадкового права. Загальне правило прийняття спадщини — це вираз волі спадкоємця, та для деяких *heres* це прийняття за римським спадковим правом було юридично необхідним. Тому римське цивільне право (*ius civile*) розрізняє спадкоємців сторонніх (*heredes extranei vel voluntarii*) і своїх, або необхідних (*heres sui et necessarii*).

Проаналізуємо ці категорії.

У римському праві для різних категорій спадкоємців момент і порядок визнання спадкоємства були встановлені неоднаково.

За цивільним правом, особи, що входили до складу родини покійного, приймали спадщину в момент її відкриття. Спадкування вважалось наступництвом у майнових правах і обов'язках спадкодавця, крім тих, які нерозривно пов'язані з особистістю того, для кого вони виникли (узуфрукт, штрафні позови з деліктів). Те саме простежуємо й у ст. 1219 ЦК України (права й обов'язки, що не входять до складу спадщини).

Для «своїх спадкоємців» за цивільним і преторським правом, а також для спадкоємців першої черги, які проживали Разом із спадкодавцем, обраними спадкоємцями за заповітом (у тому числі раби), момент відкриття спадщини і був моментом виникнення правонаступництва. Більше того, за цивільним правом ні «свої спадкоємці», ані раби не могли відмовитися від спадщини, що для них відкрилась. Як наслідок, вони ставали «обов'язковими» спадкоємцями, вище названі свої «необхідні». Це озвучення назви спадкоємців «обов'язковими» було перенесено до сучасних правовідносин і застосовувалося в Цивільному кодексі УРСР 1963 року — стаття 535 та чинному Цивільному кодексі України — стаття 1241.

Для «своїх спадкоємців» це пояснювалось тим, що вони були учасниками сімейного сакрального союзу і перехід до них спадкового майна означає залишення цього майна в сім'ї спадкодавця, тобто вони вступали в управління своїм майном. Поняття «управління спадковим майном» рецепційоване в сучасному спадковому праві і є новелою Цивільного кодексу України — ст. 1285 «Управління спадщиною».

Цікавим є правове становище рабів, бо призначення їх спадкоємцями означало і звільнення раба, але звільнення від рабства з покладенням на нього за волею господаря становища спадкоємця.

Разом із тим, життя і дійсність вимагали коригування цивільного права, оскільки спадкоємці дедалі частіше виявляли небажання вступати в спадщину, оскільки, згідно з римською концепцією універсального правонаступництва, вони зобов'язані були прийняти на себе борги померлого, які могли значно перевищувати вартість спадкової маси, що приводило до того, що спадкоємець відповідав не тільки майном спадкової маси, але і своїм майном. Через це претор надав «своїм спадкоємцям» право при відмові їх від спадку закликати до спадкування тих, хто належав до наступної категорії спадкоємців, а за відсутність і таких повідомляти про розпродаж майна померлого для задоволення домагань кредиторів.

Всі інші спадкоємці, що не є членами родини спадкодавця, не зобов'язувалися до прийняття спадщини. Відрадна така норма правозастосування, адже спадкоємці почали набувати спадщину способом виявлення волі, тобто заявляти про дійсний намір і бажання прийняти запропоновану спадщину. За власним бажанням вони можуть і відмовитися від неї. Таким чином, ці спадкоємці і є *heredes voluntarii* (добровільні спадкоємці). Цивільне право сучасного періоду переймає таку позицію римських цивілістів і закріплює в ч. 1 ст. 1268 ЦК України.

Прийняття спадщини є односторонньою угодою, внаслідок якої спадкоємець стає власником майна, а для цього йому потрібно здійснити такі юридичні дії:

1) вжити заходів до повного виявлення спадкового майна та його охорони. З цієї метою проводиться інвентаризаційний опис і оцінка (Указ 531 р. імператора

Юстиніана — *beneficium inventarii*). Так, якщо спадкоємець проводив опис і оцінку спадкового майна у присутності нотаріуса, оцінювача, кредиторів спадщини, легатаріїв, не пізніше 3-х місяців після того, як він дізнався про відкриття спадщини, то його відповідальність за боргами обмежувалася розмірами спадщини. Завдяки нормам Юстиніана, склавши опис майна, спадкоємець мав право відновити й задовільнити, скориставшись спадщиною, свої колишні претензії до померлого. В іншому разі спадкоємець міг зазнати шкоди від свого вступу у спадщину. Крім того, сам факт складання опису деякою мірою забезпечував і кредиторів від приховування спадкового майна. Доцільність і важливість цього положення закріплено і в цивільному праві України, зокрема регулює такі спадкові правовідносини, як охорона спадкового майна ст. 1283 ЦК України;

2) виявлення потенційних спадкоємців;

3) виявлення і визначення кредиторів і боржників, місце їх знаходження, розміри вимог і борги. Такий порядок існує і сьогодні.

Смерть громадянина не перетворює його майно на безгосподарне. Суб'єктами цивільних прав і обов'язків померлого з моменту смерті спадкодавця стають спадкоємці за законом чи за заповітом, а за їх відсутності — держава (ст. 555 Цивільного кодексу УРСР 1963 р.), за Цивільним кодексом України, ст. 1277 — місцева територіальна громада за місцем відкриття спадщини. Ця стаття вводить нову термінологічну конструкцію — відумерлість спадщини.

Прийняття спадщини за законодавством Юстиніана оформлялося способом подачі в магістрат письмової заяви (*cretio*) — креція. Згодом затверджується неформальне волевиявлення про прийняття спадщини за допомогою дій, іноді мовчазних, наприклад виплата кредитором за боргами спадщини, іншими словами фактичний вступ в управління або володіння спадковим майном (ч. 1 ст. 549 Цивільного кодексу УРСР 1963 р.).

Строк для прийняття спадщини цивільне право не встановлювало. Але становище спадкоємця ускладнювалося тим, що кредитори квапили його з виплатою боргів. Зацікавлені в задоволенні своїх вимог кредитори ждали від спадкоємця якнайшвидшої відповіді, приймає він спадщину чи ні. Судом на прохання спадкоємця призначався певний строк, після закінчення якого спадкоємець, що не дав відповіді, вважався: до Юстиніана — що відмовився, а в праві Юстиніана — той, що прийняв спадщину.

Протягом року від дня переходу спадщини претор надавав іншим низхідним і висхідним спадкоємцям право заявити позов про спадщину. Особа, покликана до спадщини, або цілком відкидала, або приймала її, причому в тому вигляді, в якому вона була їй запропонована. Один раз відмовившись від спадщини, не можна було вступити в неї — категорія, що трансформувалась з Риму аж до Цивільного кодексу УРСР 1963 р. Проте розвиток права не зупиняється на певній стадії і з плином часу починає переважати об'єктивний елемент в категоричності положення прийняття спадщини, чим змінено властивість незворотності прийняття і відмови від спадщини. Ми маємо ст. ст. 1269, 1270, 1273 ЦК України, згідно з якими спадкоємець має право в межах встановленого шестимісячного строку вчинити певні дії щодо спадщини — прийняти чи відмовитися.

Поступово складався інститут спадкової трансмісії. Це перехід права на спадкування до спадкоємців особи, закликаної до спадкування, але яка не встигла здійснити свого права. Претор надавав право спадкувати спадкоємцям спадкоємця, що вмер, не встигнувши не зі своєї вини прийняти спадщину. Рецепція переходу права на прийняття спадщини простежується у ст. 1276 ЦК України.

Варто звернути увагу і на правові наслідки відмови від прийняття спадщини (ст. 1275 ЦК України). Ця норма відтворена в повному обсязі в сучасному цивільному праві. Законодавство Юстиніана — [Nemo pro parte testatus pro parte intestatus decedere potest] — неможливий перехід майна у спадщину частково за заповітом, а частково за законом. Сучасному спадковому праву характерна і повністю рецепційована ним римська спадкова презумпція — не спадкують один після одного особи, що померли одночасно (коморіенти). Жодна з них не може виступати як трансмітент стосовно майна іншого (ст. 1220 ЦК України).

Очевидно, як у римському, так і в сучасному спадковому праві, будучи односторонніми цивільно-правовими угодами акти прийняття спадщини і відмови від неї мають властивості безумовності й неподільності: принцип безумовності передбачає прийняття чи відмову від спадщини без застережень; принцип неподільності впливає з універсального характеру спадкового наступництва. Не допускається ні часткова відмова від спадщини, ані прийняття її лише в певному обсязі.

Тому, зробивши правове дослідження основного з понять, а саме прийняття спадщини двох спадкових систем, вивчивши їх характерні спільні риси, можна з впевненістю сказати, що сучасне спадкове право України інтегрувало головні ознаки римського спадкового права, служить за їх допомогою, розширює і розвиває їх.

Література

1. Энциклопедия государства и права / Под ред. П. Стучки. — М., 1930. — Т. 3. — С. 545.
2. Дигесты Юстиниана. Избранные фрагменты в переводе и с примечаниями И. С. Перетерского. — М.: Наука, 1984. — С. 121.

УДК 340.15(37):347.44

*О. В. Ніколаєнко,
Г. В. Пучкова*

НІБИ ДОГОВІРНІ ЗОБОВ'ЯЗАННЯ ЗА РИМСЬКИМ ПРИВАТНИМ ПРАВОМ

Цивільний кодекс України у Книзі п'ятій передбачає два основних види зобов'язань: 1) договірні зобов'язання; 2) недоговірні зобов'язання.

Слід зазначити, що такий поділ зобов'язань є традиційним з того часу, як у римському праві зобов'язання почали поділяти на зобов'язання, що виникають з